

Bántáslétániák

Árvácska bántásai

BALÁZS GÉZA

Csibe szavaiból épült regény

Az alaptörténet köztudott: 1936 őszén Móricz Zsigmond a Ferenc József hídon megismerkedik a nevelőszülőket megjárt, éppen a folyót méregető Csibével, akit később örökbe fogad és tanítat. A lány elmondja az írónak gyermekkorára megrázó élményeit. Minden előkerül, ami manapság gyermekbántalmazás (abúzus) címén olyan gyakori téma. Móricz Zsigmond *Árvácskáját* olvasva föltűnik, hogy a nevelőszülők miként beszéltek a gyerekekkel (Csörével), valószínűleg általában a gyerekekkel. A gyerekhez való szóolás szinte kivétel nélkül bántó-megalázó, előfordulnak köztük ijesztgetések, korholások, fenyegetések, pejoratív minősítések, szidalmak, káromkodások, egy diszfemikus frazeológia teljes kellékára. Mint frazeológiai jelenségek hagyományos és közösségi jellegűek. Ez azt jelenti, hogy a szidalmak nyelvi köntöse hosszú idő óta állandó, és széles körben elterjedt szó-lásokról van szó. Kimondottan egyedi káromkodás nem fordul elő, ami bizonyítja, hogy Móricz a való életből (Csibétől és nyilván egyéni gyűjtéseiből) vette anyagát.¹ A szidalmazás-bántás erőszakosan nevelő célzatú beszédcselekvés, amelynek társadalmi és pszichikai hatásaival korábban nem foglalkoztak. Móricz *Árvácskájában* olyan nagy számmal található ezek a jellemző stilisztikai elemek, hogy egyértelművé teszik, az író tudatos szándéka volt a bántalmazó beszéddel való jellem- és helyzetábrázolás. Móricz érzéseit az általa adott „beszélő nevek” is elárulják. A regénybeli Csöre „nevelőszülei”: Dudásék (Dudás megrontja a kislányt), Szennyesék (többféle erkölcsi rossz mellett utalva a trágárságukra is, az általuk tönkretett, istállójukban lakó bácsika szerint: Piszok és Piszokné), Verőék. „Csöre megdöbönt. A szó ijesztett rá, *Verőné*. Már a neve is.” (108)² Móricz külön is állást foglal a trágárságról: „Zsaba Mária szidta mint a bokrot, [...] hiszen ezen az Alföldön a magyarok még ebben az időben nem is tudtak másképpen beszélni, csak trágár szavakkal”. (77) A dokumentarista, szociografikus jelleg, sokszor naturalista stílus rányomja bélyegét az *Árvácskára*, de mellette megfigyelhetők, a finom, érzékítő leírások is, s a kettő emeli fel a móríci szöveget.

A gyermekszidás tematikai csoportjai

A gyermek ijesztésének, szidásának következő tematikai csoportjait mutatja fel Móricz.

Nevelési figyelmeztetések: *Fogod be a szádat?* (79); *Nem tudsz vigyázni!* te büdös kölyök! *nem tudsz vigyázni! hogy rögtön kicsavaram a nyakadat!* (9) A felszólítás-sorozatba ágyazott fel-

Standfotó az *Árvácska* című film forgatásáról (Országos Széchényi Könyvtár, fotó: Réger Endre)

kiáltójelek a konatív, felszólító hatást erősítik, az írásjelek utáni – szabálytalan – kisbetűs kezdés pedig a sorozatjellegét. *No megállj csak...* (114)

Betegséggel való fenyegetőzés (fene,³ rosseb, kórság, guta, jellemzően régi népi betegségnevek, amelyek káromkodások formájában élnek tovább): *Affene ett vóna meg* (130); *Hogy a fene őtt volna meg benneteket* (6); *Csöre, Csöre, a fene egyen meg.* (Erre válaszolva Csöre utánzásos ismétléssel gúnyolódik, arra utalva, hogy a gyakori megszólítás a nevévé vált:) *No a fene egyen meg, mán én csak fene egyen meg* (14); *Sír utánad a rosseb* (16); *A fene ett volna meg a tojásba.* *Pesti csirke. Ni, milyen kicsi, máris egy mérges kígyó* (16); *Őtt vón meg a kórság, zanyádba* (21); *Ó, a rosseb egye meg, hát te hogy jössz vissza?* *Hogy a fene rágja le a húsdod, tetüled nem lehet megszabadulni* (63); *Hogy a guta üssön mán beléd, meddig hagyysz kiabálni?* (99); *Affene ett vóna meg.* (130)

Ártó szellemmel, hiedelemlénnyel való példálózás: *ött vóna meg a kányai rossz.* (22)

Ártó hiedelemlényhez való hasonlítás: *Jaj de megvert az isten evvel a koszos nyávuadt rontással.* (94)

Átokhoz való hasonlítás: *te átok jaj te átok jaj te* (23); *Ez az átkozott.* (106)

Szenyhez, piszokhoz, mocskokhoz (fertőzőthöz) való hasonlítás: *No te mocskok* (69); *Te piszok, te disznó...* (81); *Jaj de megvert az isten evvel a koszos nyávuadt rontással* (94); *Egy ilyen rüheshöz menjen a Jézuska.* (138)

Állathoz (kutya, disznó, kígyó) való hasonlítás: *Nem tudod, te alávaló disznó, hogy a dinnyét el kell adni...?* (17); *Uh, ez a kígyó* (20); *Nem kénlódok veled többet, te kutya, adlak vissza annak, aki rám szózott* (98); *Megállj kutya, nem kapsz enni!* (79); *Hogy az isten döglössön meg te gyalázatos disznyó... Így vigyázol te az én fiamra, te kutya.* (92)

Döghöz, rohadáshoz hasonlítás: *Mit szeressen ezen a kis döngön?* (120); *Lopot? lo-poooot? dinnyét lopott ez a dögszem?* (Sajátos, talán egyedi szóalkotás a dögszem.) (18); *Rá se tudok nézni erre a rohadtra* (21); *Te rohadt, te büdös...* (35)

Rátekintési, nézési tilalom alá vetés: *Rá se tudok nézni erre a rohadtra.* [...] *Menny má a mezőre, eluntalak mán – hónap kimécc.* *nem foglak itt nézni napszámba* *nem sok látvány vagy* (21)

Csökken értékűnek, csúnyának, alacsonyabb rendűnek (pl. prostituált, állami gondozott, zabigyerek) titulálás: *Ériggy innen a fenébe, te ronda!* (16); *No te ronda, gyere ki az istállóba...* (47); *No megállj, te bitang...* (14); *Mi van neked, te bitang?* (20); *nem sok látvány vagy* (21); *Most beviszem ezt a robancot* (Ribanc.) (63); *Fuj, hát akkor te egy rühös vacak letél* (Utalás a megrontásra.) (101); *Fuj disznó, minek is szeretne egy ilyen rohadt államit.* *Zabigyerek* (121); *Mit hozott volna egy rongyos államinak?* (139)

Szégynivalónak, szégyenteljesnek titulálás: *Mé rágtad le te gyalázatos...* (22)

Primitív (középkori) tortúrákkal, kínzással való fenyegetés (kedveskedésnek, csalogatásnak szánva): *most megtöröm még a csontodat is, megeszlek, lenyellek, megzabállak* (26); *Nem tudsz vigyázni! büdös kölyök! nem tudsz vigyázni! hogy rögtön kicsavaram a nyakadat* (9); *Kettéhasítalak!* (15); *mék vette le (az almát), hadd vágom le az ujját. Te voltál, te tolvaj?* (39); (csalogatásban) *gyere már no, nem harapom le a füledet.* (100)

Megöléssel, halállal való fenyegetés: *No várj, most végzek veled* (39); *Na most végzek veled!* (42); *majd leváglok benneteket* (43); *Gyerelő mán, ha mondom, mer kitekerem a nyakad...* (51); *Itt döglész meg a lábam előtt, ha meg nem mondom, mit akartatok a csendörökkel?* (91); *akkor jaj nektek, apátok a tőkére teszi a fejeteket* (41); *Bár téged is felakasztott volna magával láb-bal felfél.* (102)

Ételmegvonással való fenyegetés: *No megállj, te bitang, ezér eszed a kenyereket.* *No várj, nem kapsz vacsorát.* (14)

Társadalmi megbélyegzés (stigmatizáció). A bántások-sértések a társadalmi hovatartozásra is utalnak – jelen esetben Csöre állami gondozott voltára. (A vele egykorú kislány sem kíméli Csörét:) *Minek tartasz Mutterkám ilyen ronda államit* (119); *Mit hozott volna a Jézuska egy rongyos államinak?* (139)

Nyelvhasználati való megbélyegzés (lingvicizmus): *Az is vagy, te kis pösze, beszélni se tudsz* (67); *Ekkora ló, de még beszélni se tud* (70); *Mi az a csemmi cse? Mikor tanulsz már meg beszélni?* (101); *Jaj de rondán beszélsz, mint valami paraszt [...]* *Nézd csak, hogy megtanult szájalni azon a pocsek nyelvén.* (115)

Gúnynévvel illetés: *Csöre* (9); *Pösze.* (67)

Anyára való utalás (anyázás): *Hol az anyádba vótál?* (76)

A feszültséggel teli élő nyelvhasználatban bizonyos esetekben megbicsaklik az egyeztetés: *A fene ett vóna apróra benneteket, te kutyák.* (38) Nyelvünkben lefokozást jelent a közeli vagy távoli mutató névmással személyre való utalás: *Jaj, a lábam szakadt volna le, hogy gyalog bemöntem ezér e* (74); *Minek is a földön lenni egy ijennek.* (101)

Létánia, zsoldár

A gyermek szidását a mostoha szülő szinte létániaszerűen, Móricz úgy írja: létániaszerűen végzi. A létánia itt használt, átvitt értelmében: monoton, terjengős, unalmas, esetleg, mint itt: ritmusos, kántáló beszéd. Móricz a szakrális vagy költői szövegekhez hasonlóan a kántáló (dorgálódó, zsémbelő, károgó, kárpáló stb.) ritmus szerint tördeli a prózai sorokat, beépíti a szinte katonai ismétléseket, s a népi beszédet hangsúlyozva olykor a kiejtés szerinti helyesírást követi (betűnépiességek mondjuk ezt a jelenséget):

Őtt vón meg a kórság, zanyádba – morgolódott, ahogy jöttment.
Rá se tudok nézni erre a rohadtra.
pesti csirke.
eemenny előlem...
így dorgálódott. (21)
Menny má a mezőre, eluntalak mán – hónap kimécc.
nem foglak itt nézni napszámba
nem sok látvány vagy
ött vóna meg a kányai rossz (21–22);
Te, te
te átok te
jajte
gyere te, hadd kössem be te
nem elég nekem az én bajom
még evvel is
hogy megvert engem az istenem
jaj te
de ki is kergetlek reggel a mezőre
a Boriskával te
ha leboncinárod a kötést
azér etetlek, azér tömöm beléd
így hálálok meg
te átok
jaj te átok
jaj te (23)

A litánia szakrális műfaj, az átvitt értelmű litánia (létánia) vulgáris. Az alapvetően népies, szabadszájú, vulgáris szöveget Móricz a fejezetek megnevezésével ellenpontozza. A kötet hét fejezetből, azaz hét zsolnárból áll.

A nyelvet utánzó gyerek

A gyerek utánozza a nevelőszülőket: *Csőre, Csöre, a fene egyen meg.* (Csöre utánzásos ismétléssel gúnyolódik, arra utalva, hogy a gyakori megszólítás a nevévé vált:) – *No a fene egyen meg, már én csak fene egyen meg.* (14)

Ő meg riogatja (a tehenet), *mint kedvesanyám* ötet:

– *Boris, Boris, boohorihhoizs*

megvág lak

agyonütlek

a fene ött vóna meg

Booorizs (24)

Csőre a templomban: *Meddig beszél még az a marha? – kérdezte a bácsikától, s rámutatott a papra. A bácsika megrántotta a karját: ne beszélj hangosan, olyan gorombán.*

Ő megijedt, elhallgatott, nem tudta, hogy az gorombaság, hogy marhának mondta a *fejéringes* bácsit, mit szólana a bácsika, ha mindent kimondana, amit *Zsabamári szokott mondani órá.* (82–83)

Epilógus

Móricz regényének végszava ez: *A nyelvekből üszök lett, s a sértegetésekből füst és pára.* (140) Hinni szeretnénk, hogy mindez a múlté.

1 „A regény is Csibe szavaiból épült: az adatok, a szereplők hangja, »mozgása«, szójárása, sőt az egyes részletek naiv (de milyen biztos itéletű) »dramatizálása« az ő jellemzőségére, szerencsésen minden rontásból kimenekített intelligenciájára, is vallanak.” (HORVÁTH Zsigmond: *Utószó* = MÓRICZ Zsigmond: *Árvácska*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 143.)

2 A zárójeles oldalszámok a regény alábbi kiadására utalnak: MÓRICZ Zsigmond: *Árvácska*, Szépirodalmi, Budapest, 1982.

3 A fene szó jelentésével és hatásával Zsaba Mária tisztában van: „a naccsága nevetett az eredeti »fene« szón: aztán megijedt, hogy árt a gyerekeknek.” (65)

Móricz zsolnáraparfrázisai népénekként

FARKAS DOMONKOS

A bibliai *Zsoltárok könyve* a keresztény ember legfontosabb imádságos könyve. A századok során teológusok, gondolkodók és művészek sokaságát ihlették meg e szövegek, amelyek értelmezése és művészi feldolgozása sohasem volt idegen a keresztény kultúrától. A nemzeti nyelvű irodalmak ilyen irányú érdeklődését a középkor végén az anyanyelvűség iránti fokozódó igény indította el, amelyet később a reformáció messzemenően megerősített és tovább táplált. A prózai zsolnárfordítások mellett megjelentek a verses zsolnáraparfrázisok is, amelyek a bibliai szövegtől többé-kevésbé elszakadva, a költők személyén, gondolkodásán és szavain átszűrve juttatják el a zsolnárt az olvasóhoz. Az ilyen formában született verseket gyűlekezetű énekként is előszeretettel alkalmazták, mindennek előtt a reformátusok. Magyarországon legismertebbé a – Szenczi Molnár Albert fordításában megjelent – genfi zsolnárok váltak, amelyekből maga Móricz is bizonyára gyakran énekelt.

E hagyományba illeszkedik az a tizenegy zsolnáraparfrázis is, amelyek Móricz Zsigmond *Zsoltárok könyve* című ciklusát alkotják. Hálát, nyomorúságot, örömet, panaszt, szabadulást és esdeklést kifejező versein végig átszűrődnek az eredeti szövegek, de mégis egy érezhetően sajátos, móriczi megfogalmazásban.

Érdekes adalék, hogy a hetvenes évek során, az új katolikus énekeskönyv, az Éneklő Egyház szerkesztésekor felmerült e szövegek népénekként történő felhasználása is. Végül négy ének jelent meg Móricz szövegei alapján (XXX. zsolnár, XCIII. zsolnár, CXXX. zsolnár, CXXXI. zsolnár), amelyek közül kettőnél a végző dallamválasztás is szerencsésnek bizonyult. A *Magasztallak, Uram* kezdetű (ÉE 194) egy széles körben ismert Oltáriszentség ének (*Ó, ki ez oltáron*) felvidéki dallamán, a *Szívem, Uram, nem fuvalkodott fel* (ÉE 203) pedig egyik legrégebbi Mária énekünk (*Angyaloknak nagyságos asszonya*) népi gyakorlatban fennmaradt dallamán vált énekelhetővé, és több templomban ma is éneklük.

Poco rubato

Ma-gasz-tal-lak, U-ram, fel-e-mel-tél en-gem,
nem hagy-tad, nem tűr-ted más rab-já-vá len-nem,

ó, U-ram, Is-te-nem, hoz-zád ki-ál-tot-tam:

kö-nyö-rül-jél raj-tam!

Parlando

Szí-vem, U-ram, nem fu-val-ko-dott fel,

nem is néz-tem föl rád ke-vély szem-mel,

nagy dol-gok-ra, túl-ság-ra nem vágy-tam,

e-róm fö-lött cso-dák-ra nem jár-tam.

Móricz Zsigmond szerelmei

Móricz Zsigmond és felesége, Holics Janka, 1902–1905 körül (Petőfi Irodalmi Múzeum, a fénykép készítője ismeretlen)

Közismert tény, hogy Móricz Zsigmond „egészséges férfi” volt, aki szerelmi téren az aszketizmus és a „donjuanizmus” végleteit egyaránt elkerülte. Ám párkapcsolatai mégsem alakultak szerencsésen. Igaz, a magánéleti stabilitás hiánya – mint a „folyamatos újrakezdés”, „kísérletezés” alapja – a művész számára ihletadó változatosságot is biztosított.

Móriczra – és nemcsak a magánemberre, hanem az életélményeit „irodalommá emelő” novellistára, regény- és drámaíróra is – négy nő gyakorolt elemetáris hatást. Mindenekelőtt Holics Eugénia (Janka), a tragikus sorsú „tisztá nő”, a józanság polgári eszményének megtestesítője; húsz esztendőn át Móricz hűséges társa; hitves és édesanya. Aki ugyanakkor – az évek múlásával – elviselhetetlenül merev személyiséggé vált. Aki férje örökös műzsája, megalkuvást nem tűró vitapartner, zsarnoka és áldozata volt egy személyben. Majd következett Janka egyetlen komoly riválisa, a Móricz „életközépi válságát” megszüpítő Simonyi Mária, a démoninak hitt színésznő, a modern „testi intelligencia” képviselője. Aki azután – hosszabb távon – mégis szürkének, mindennapinak,

megunhatóan bizonyult az író számára. Máriával egy időben, mi több: a Máriával eltöltött évek után is fontos szerepet játszott Móricz életében Magoss Olga, az intellektuális és végletesen érzékeny „magasztos hölgy”, paradox módon: a túlfűtött érzékségre is hajlamos férfi plátói vonzalmának tárgya. És végül jött Litkei Erzsébet (Csibe), a szomorú és fájdalmas gyermekkor ellenére Móricz számára az elemi őszinteséget megjelenítő egyszerű, fiatal lány, aki üde (ál)naivitásával és tartalmas konfabulációival úgy lenyűgözte az apja korabeli férfit, hogy az ország legismertebb írója érte még a „polgári erkölcsöt” is semmibe vette.

A következő oldalakon egy túlnyomórészt Móricz Zsigmond levelezéséből – Cséve Anna *Modell és társ. Móricz Zsigmond szerelmei* (Holnap, 2005) könyve alapján – összeállított szemelvénygyűjtemény tárja fel az író mozgalmas magánéletének néhány lényegesebb összetevőjét. E mozzanatok megismerése azok számára is érdekes és tanulságos lehet, akik az intimitások hátterében a mélyebb irodalomtörténeti és -elméleti összefüggéseket keresik.

M. G.